

DOOR DE TRALIES
SCHIJNT DE ZON

Peter Bak

Biografie van
Willem Santema
1902-1944

DOOR DE
TRALIES
SCHIJNT
DE ZON

NOORDBOEK

Colofon

Deze uitgave kwam mede tot stand met financiële steun van:

Prins Bernhard Cultuurfonds Fryslân

Stichting Cultuur FB Oranjewoud

Gemeente Súdwest-Fryslân

Stichting Sneek 1940-1945

Stichting Friesland 1940-1945

Rotaryclub Sneek

Rotshuizen Geense Advocaten

Douma Staal BV

Hessel Bouma

Hans Barkman

Bob de Boer

Cathalina de Boer-Ringnalda

Familieleden Santema

© 2020 Peter Bak | Uitgeverij Noordboek

Ontwerp: Peter Boersma

Afbeelding op het omslag: kleurpotloodtekening van Willem Santema, in het voorjaar van 1944 in kamp Haaren gemaakt door celgenoot Andries Gort.

ISBN 978 90 5615 680 0

NUR 681

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Uitgeverij Noordboek, postbus 234, 8400 AE Gorredijk, Nederland – info@noordboek.nl

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van de in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met Uitgeverij Noordboek.

Noordboek is onderdeel van

20 leafdesdichten en in liet fan wanhoop bv

www.noordboek.nl

www.bakschrijft.nl

INHOUD

	Woord vooraf	7
1	Terp, kerk, school en gezin	11
2	Elfstedentocht van een veertienjarige	20
3	Een ondernemende jongeman	26
4	God, Nederland en Oranje	33
5	Boer met brede belangstelling	40
6	Stevig in de politiek	50
7	'Naar het randje van de Balkan'	57
8	'Langs de weg'	65
9	Tegen lauwheid en laksheid	70
10	In het zadel van het 'benzinepaard'	76
11	Naar Sneek	82
12	Oorlog	88
13	'Kop op, jongen'	95
14	Rendez-vous: Oud Kerkhof	101
15	'Goed nadenken, geen domme dingen doen'	109
16	Raad van Verzet	119
17	'Houd de dief!'	128
18	Gevangene in Haaren	138
19	'It wirdt my ynlik sims sa bang'	148
20	Hoop en vrees	158
21	Op onderzoek uit	164
22	Uit de schaduw	172
	Bronnen	176
	Bibliografie	178
	Verantwoording	184
	Beeldverantwoording	204
	Register	205

WOORD VOORAF

In de jaren negentig, toen ik achtereenvolgens aan een gedenkboek en aan een dissertatie over *Trouw* als verzetsblad en naoorlogs dagblad werkte, leerde ik de Hegemer onderwijzer Willem Oepke Santema kennen. Hij was een neef van de Friese *Trouw*-verspreider Willem Santema, die zijn werk voor de krant in augustus 1944 met de dood had moeten bekopen. Diens weduwe overleefde haar man 21 jaar: ze overleed in 1965. Uit het huwelijk waren geen kinderen geboren. Santema's schriftelijke nalatenschap kwam in handen van neef Willem Oepke, die me begin jaren negentig benaderde en een aantal documenten toestuurde. Ook ontving ik de beeldbiografie die hij, samen met de onderwijzer en schrijver Henk van der Veer, over zijn oom had samengesteld: *In fersetsman yn wurd en byld*.

Jaren later, in mei 2015, ontmoet ik Willem Oepke Santema op de plaats waar zijn oom zeven maanden heeft gevangengezeten: Haaren, Noord-Brabant, het voormalige grootseminarie. Ik heb het plan opgevat een boek te wijden aan de jaren waarin het gebouw, tijdens de Duitse bezetting, als gijzelaarskamp en *Polizeigefängnis* is gebruikt. Sinds 2000 is het monumentale gebouw deels ingericht als Gedenkplaats, die jaarlijks een open dag houdt. Samen met Santema en zijn beide zoons sta ik in een gereconstrueerde cel: de beklemming van toen kunnen we bijna voelen.

Drie jaar later presenteer ik – op locatie – *Een oord van bang wachten: kamp Haaren 1941-1944*. Een tiental pagina's van het boek handelt over de meer dan veertig verspreiders en drukkers van het verzetsblad *Trouw* die korte of langere tijd in Haaren zijn vastgehouden. Willem Santema was een van hen. Hun lotgevallen, vooral die van 23 in kamp Vught gefusilleerde verspreiders, onder wie Santema, wil ik in een volgend boek beschrijven. Pier Abe Santema, de oudste zoon van Willem Oepke Santema, reageert op een aankondiging van het boek. Hij moet dan eerst het overlijden van zijn

vader melden, in juli 2018. Sindsdien beheert Pier Abe, samen met zijn broer Hendrik Jan, de schriftelijke nalatenschap van hun oudoom, verzetsman Willem Santema. En zo komt het dat Pier Abe en ik op Goede Vrijdag 2019, bij Tresoar in Leeuwarden, een box en een schooltas vol documenten doornemen. Een aantal stukken is van belang voor mijn boek over de '23 van *Trouw*'. Maar in die box en die tas zit, zo stellen Pier Abe en ik vast, meer van waarde: bouwstenen voor een biografie van Willem Santema.

Dan is mij trouwens meteen duidelijk dat het bouwwerk een bescheiden omvang zal krijgen: een dik boek zal de biografie niet worden. Santema is immers maar 42 jaar geworden, een leeftijd waarop toentertijd een politiek-maatschappelijke carrière pas echt begon. Santema's leven is een van de vele geweest die door de Duitse bezetting in de knop zijn gebroken. In zijn 'halve' leven heeft Santema echter meer ondernomen dan de meeste tijdgenoten in hun hele leven – zeg maar gerust: véél meer. Hij deinsde voor weinig terug, ook niet na mei 1940. Dienstbaarheid, moed en verantwoordelijkheidsgevoel bepaalden Santema's leven, ook vaderlandsliefde en vrijheidsdrang. Zijn geloof was zijn inspiratiebron. Hiervan getuigen de elf gedichten die Santema schreef gedurende de zeven maanden die hij in kamp Haaren gevangenzat. Nog tijdens de bezetting werden de verzen – clandestien – gepubliceerd. In mei 1946 bood Trijntje Santema, toen zij uit naam van haar man het Verzetskruis in ontvangst nam, de gedichtenbundel aan koningin Wilhelmina aan.

'Door de tralies schijnt de zon' is de eerste regel uit het eerste gedicht van het bundeltje. Driekwart eeuw later is de versregel de titel van een 'kleine' biografie van een imposante man. De zes dichtwoorden werden geschreven onder de druk van uitzonderlijke, levensbedreigende omstandigheden, maar ze zijn niettemin typerend voor Santema's hele leven. Wie geloofde, hoefde nooit te wanhopen, hoe benard de situatie ook was. 'Tobben kan ik niet, Gode zij dank,' schreef Willem Santema twee maanden voor zijn dood vanuit zijn Haarensse cel.

Voor dit boek over zijn leven zijn – het kan niet genoeg worden

benadrukt – jarenlang belangrijke bouwstenen verzameld door Willem Oepke Santema. Dat hij de publicatie van de biografie van zijn oom niet heeft mogen beleven, spijt mij enorm. De steun van zijn beide zoons, Pier Abe en Hendrik Jan Santema, is even groot als onvoorwaardelijk geweest. Ook Gerbrig Santema, zuster van hun vader, bezorgde me materiaal voor de biografie, evenals Berber Dornseiffen-Santema, een nicht van Willem Oepke Santema en een oomzegger van Willem Santema.

Otto Kuipers, medewerker informatie en presentatie van Tresoar in Leeuwarden, was op Goede Vrijdag 2019, toen Pier Abe Santema en ik daar Willem Santema's schriftelijke nalatenschap bekeken, een geïnteresseerde gastheer. Mijn dank gaat ook uit naar de Tresoarmedewerkers die mij een halfjaar later, tijdens mijn verdere onderzoek, van dienst waren. Hessel Jaasma, archivaris van de gemeente Súdwest-Fryslân, was mij ook zeer behulpzaam. Ten kantore in de Sneker Marktstraat werd ik telkens gastvrij ontvangen, ook door Hessels collega Simon de Vries. Ik kon er in alle rust de notulen doornemen van de gemeenteraadsvergaderingen van Wymbritseradeel en Sneek. Hessel diepte ook een aantal jaargangen van de *Nieuwe Sneeker Courant* op. De *Sneeker Courant* raadpleegde ik een paar honderd meter verderop, in het Scheepvaartmuseum aan het Kleinzand, waar collectiemedewerker Jelle Koenen mij van dienst was.

Hessel de Walle, die een boek schreef over de geruchtmakende bevrijding van eenenvijftig verzetsmannen uit de Leeuwarder strafgevangenis, hielp mij via de elektronische snelweg aan materiaal over Willem Santema. Hetzelfde deed Yvonne de Rapper, de auteur van een boek over haar grootvader, de Sneker verzetsman Jan de Rapper. Onderzoeker Rene Bosma bracht mij een waardevol document uit de National Archives and Records Administration in Washington onder de aandacht. Kerkhistoricus en onderzoeker Maarten Aalders bezorgde mij welkome informatie over de zogenaamde 'Hongaarse kindertreinen'. De Sneker historica Alice Booi was zo bereidwillig het manuscript van dit boek door te lezen.

Hulp van financiële aard heb ik gelukkig ook gekregen: de gulle

gevers ben ik zeer erkentelijk. Hun namen staan, uitgezonderd een klein aantal gevers dat hier geen prijs op stelde, voorin dit boek vermeld. Uitgeverij Noordboek, de redacteur en de vormgever dank ik voor de plezierige samenwerking waarin het boek tot stand is gekomen.

Tot slot betuig ik ook mijn erkentelijkheid aan de leden van het comité van aanbeveling van het boekproject: Bernhard van Haersma Buma, oud-burgemeester van Sneek en zoon van verzetsman Sybrand Marinus van Haersma Buma; Aad van der Burg, voorzitter van de stichting Verzetsmuseum Fryslân; Jeroen van den Eijnde, directeur van Nationaal Monument Kamp Vught; Jan Greven, oud-hoofdredacteur van dagblad *Trouw*; Jack Kooistra, journalist, schrijver van boeken over Friesland en de tweede wereldoorlog.

Helaas mocht Bernhard van Haersma Buma de verschijning van het boek niet meer meemaken. Hij overleed in juni 2020. We gedenken hem in dankbaarheid en met ere. We leven een mensenleven lang in vrijheid: ruim 75 jaar. Mensen zullen sterven, vrijheid moet voortleven.

Peter Bak

Sint-Pancras, 11 oktober 2020

1

TERP, KERK, SCHOOL EN GEZIN

Wie de bebouwde kom van het Friese terpdorp Scharnegoutum vanuit het noorden binnenkomt, ziet aan zijn rechterhand een huis met ervoor een houten loopbruggetje. Het huis, Legedyk nummer 10, staat sinds 1971 als volgt in het rijksmonumentenregister vermeld: ‘woning onder zadeldak tussen topgevels’. In de voorgevel van de woning zitten acht ankers waarvan het bovenste, net onder de nok, het bouwjaar weergeeft: 1851. Het huis is de overgebleven ‘kop’ van een kop-hals-rompboerderij. De ‘hals’, het werkgedeelte van de boerderij, en de ‘romp’, de schuur waarin ’s winters het vee stond, zijn in 1880 na een blikseminslag afgebrand. Het woonhuis bleef gespaard en werd in 1898 betrokken door het pas getrouwde echtpaar Tsjitse Piers Santema en Gerbrig Willems de Roos.

Tsjitse was een zoon van Pier Abes Santema, een veehouder die tot Scharnegoutums notabelen behoorde. Jarenlang diende hij de hervormde gemeente als kerkvoogd. Ook was Pier Santema een van de oprichters van de Coöperatieve Stoomzuivelfabriek, die in 1897 aan het andere einde van de Legedyk was gebouwd. De fabriek stond op de westoever van de Sneekertrekvaart, beter bekend als de Zwette. De vaart is een restant van de Middellee die in de middeleeuwen en nog vroeger tijden het westelijke gedeelte van Friesland scheidde van het oostelijke gedeelte: Westergo van Oostergo. Op dit grillige

grensvlak van land en water ('zwette' of 'swette' zou grens betekenen) heeft de eeuwige cadans van eb en vloed voor het ontstaan van kwelders gezorgd: ruggen van zand en klei waarop bewoning ontstond. Omdat het bij en tijd wijle wassende Middelseewater een voortdurende bedreiging vormde werden door de kwelderbewoners heuvels opgeworpen. Van deze terpen verzezen er in Friesland vele honderden, ook op de plaats die in de late middeleeuwen als 'Scarnum', 'Scharnum', 'Goltum', 'Gouthum' en – uiteindelijk – als 'Scharnegoutum' te boek zou komen te staan.

Pier Santema was meer dan tien jaar lang commissaris van de 'Vereeniging Coöperatieve Stoomzuivelfabriek te Scharnegoutum en omstreken'. Het fabrieksgebouw aan de Zwette was – en is nog steeds – beeldbepalend voor Scharnegoutum, samen met de

De 'kopwoning' aan de Legedyk, het geboortehuis van Willem Santema.

Martenskerk die midden op de terp staat. Hier moet in de middeleeuwen eerst een tufstenen kapel hebben gestaan, later een kerkgebouw van baksteen. De terp was niet altijd hoog genoeg om in de kapel de voeten droog te houden. Het verhaal gaat dat eind 1196, als gevolg van de Sint-Nicolaasvloed, het water dik een meter boven Scharnegoutums maaiveld stond. De eeuw die volgde bracht Friesland zes stormvloed: ze waren regelrechte rampen. Duizenden mensen verdronken. Door het aanleggen van dijken probeerde men het binnendringende zeewater de baas te worden, ook in en rond Scharnegoutum. Straatnamen herinneren aan deze strijd: Ald Dyk, Sint Martensdyk, Legedyk.

Toen Tsjitse en Gerbrig Santema in mei 1898 de kopwoning aan de Legedyk betrokken, vlakbij de spoorlijn die het naburige Sneek met Leeuwarden verbond, hadden ze een lange en moeilijke verlovingstijd achter de rug. Al in 1893 hadden ze op het punt van trouwen gestaan: ze zouden zich vestigen op een boerderij in Oosterend, vijf kilometer ten noordwesten van Scharnegoutum. Maar Gerbrig werd ziek. Tbc, zo leek het. Nader onderzoek wees uit dat het een gezwel aan een longtop was. Dat was te genezen, maar er moest wel geduld bij. Pas vijf jaar later konden opnieuw trouwplannen worden gemaakt, en kon ook weer worden omgezien naar een boerenbedrijf. Niet te groot, want Gerbrig mocht niet te zwaar worden belast. De keuze viel op de kopwoning aan de Legedyk, toentertijd ook wel Boazumerdyk genoemd. Achter op het grote erf stonden een hooiberg en een veestal, met daarnaast een paar perceeltjes weideland. Verderop, aan It Lange Rek, had Tsjitse nog wat meer land. Al met al was het voldoende grond om zeven koeien te houden.

Op 22 augustus 1899 werd in de kopwoning een zoon geboren, Pier, die driekwart eeuw later zijn herinneringen aan zijn jongste jaren op schrift zou stellen: ‘Toen ik min of meer van mezelf bewust werd, lag er reeds een broertje in de wieg.’ Het broertje heette Willem en was op 2 maart 1902 ter wereld gekomen. Vader Tsjitse en moeder Gerbrig, *heit* en *mem*, zouden hem overleven – maar nooit kunnen begraven. Broer Pier zou vele jaren later een gedicht aan Willem wijden, getiteld ‘De verzetsstrijder’, met als eerste couplet:

*Telkens bij 't vergaan der jaren
Verschijnt steeds weer het schrikk'lijk uur,
Dat wonden sloeg, die nu opnieuw gaan bloeden
En gedachten aan gemis gaan voeden.*

In mei 1903, ruim een jaar na de geboorte van Willem, werd het gezin Santema met de eerste dochter verblijd: Tsjitske. In augustus 1904 werd zoon Oepke geboren, drie jaar later Trijntje (Tine). Het huis en het erf aan de Legedyk was voor het vijftal een waar eldorado, schreef Pier naderhand. Je kon er naar hartenlust spelen. Van de vijf was Willem de grote deugniet. Ook hij zou zijn jeugd-jaren beschrijven, zij het veel eerder, op zijn eenentwintigste, en in dichtvorm: 'Het kind groeide op zonder ziekte of rampen / 't Had nimmer met tegenspoed te kampen.' Maar des te meer hadden pa en ma met hem te stellen. Kattenkwaad was Willem liever dan

Gerbrig en Tsjitse Santema.
vader en moeder van Willem.

lezen en rekenen, en hij was vrijwel nergens bang voor: 'waar groote menschen over gingen / daar moest hij ook over springen.' Ook letterlijk: een nat pak was dan het gevolg, soms meerdere keren op een dag. De waaghalzerij liep voor een van Willems vriendjes, 'kleine Jan', fataal af: hij verdronk. Het gebeurde vlakbij de kopwoning aan de Legedyk en maakte op Willem, zes jaar oud, een onuitwisbare indruk: 'Nooit Jan weer zien, nooit meer spelen / Deez' wond scheen bijna niet te heelen.'

De Santema's verhuisden een jaar later, in mei 1909, naar de andere kant van het dorp. Vader Tsjitse was de boerderij aan de Legedyk toch wel wat klein gaan vinden, ook omdat hij er rekening mee hield dat een van zijn zoons eveneens voor een bestaan als boer zou kiezen. Hij kocht een vervallen huis met ruim vijf hectare land aan de Rijksstraatweg, nu Blankendalwei 16. De bouwval ging tegen de vlakke en er verrees een stolpboerderij waarin het gezin Santema zijn intrek nam. Wat de veestapel betrof liet Tsjitse Santema er evenmin gras over groeien. In 1910 stond hij met veertien koeien bij de Coöperatieve Stoomzuivelfabriek te boek.

Wonend aan de Rijksstraatweg waren de Santema's, in naam tenminste, Scharnegoutumers af. Hun boerderij stond namelijk aan de 'overkant' van de Zwette, die niet alleen de grens was tussen Westergo en Oostergo, maar ook tussen de dorpen Scharnegoutum en Goënga. 'Swettehiem', zoals Tsjitse Santema zijn boerderij had gedoopt, behoorde tot het grondgebied van Goënga. Maar de kinderen bleven gewoon in Scharnegoutum naar school gaan: de hervormde school aan de Legedyk, een voormalig pakhuis, vlakbij hun oude huis. De staatsschool of openbare school stond nog geen tweehonderd meter verderop aan de Legedyk, en dan was er aan de Ald Dyk ook nog een gereformeerde school.

Drie lagere scholen in een dorp van nog geen zeshonderd inwoners duidt op levensbeschouwelijke tweespalt. De eerste schermutselingen dateren van 1836. Toen besloot een kleine groep Scharnegoutumers, die de hervormde kerk niet rechtzinnig genoeg vond, eigen kerkdiensten te gaan houden. Dat stond niet op zichzelf. Twee jaar eerder, in 1834, en zeventig kilometer noordoostelijker, in het

Scharnegoutum

Blik op de gereformeerde kerk aan de Legedyk, met links de hervormde school. Op de achtergrond is de spits van de hervormde Martenskerk zichtbaar.

Groningse Ulrum, had een honderdtal gelovigen een Acte van Afscheiding of Wederkering ondertekend. Daarmee verlieten ze de – in hun ogen – lichtzinnige hervormde staatskerk en bekenden zich tot de enig ware gereformeerde geloofsleer, zoals die twee eeuwen eerder was gemunt op de Synode van Dordrecht.

De overheid kwam tegen deze ‘Afgescheidenen’ in het geweer, ook in Scharnegoutum. De hervormde kerk was staatskerk. Wie de kerkelijke eenheid ondermijnde was staatsvijand. Tachtig soldaten trokken in juli 1836 Scharnegoutum binnen om de Afgescheidenen weer in het hervormde gareel te dwingen. Die lieten zich echter niet afschrikken en richtten in september 1836 een ‘Christelijke Afgescheiden Gemeente’ op. De christelijke gereformeerden, zoals de Afgescheidenen ook wel werden genoemd, namen vijf jaar later een kerkgebouwtje aan de Sint Martensdyk in gebruik, in de ten westen van de terp gelegen buurtschap De Polle.

In 1867 zochten beide gezindtes zowaar toenadering. De christelijke gereformeerde predikant en zijn (rechtzinnige) hervormde collega kondigden de oprichting van een ‘christelijk-nationale’ school aan. Het hoofd van de openbare school reageerde woedend. In de tere kinderharten werden tweedracht en geloofshaat gezaaid, zo foeterde hij in een brief die Scharnegoutum rondging. Niettemin begon de christelijk-nationale school in 1871 met de lessen, die werden gegeven in dat verbouwde pakhuis aan de Legedyk, waar na de eeuwwisseling ook de vijf Santemaatjes van Swettehiem in de schoolbanken zouden zitten.

In 1886 vond onder leiding van theoloog Abraham Kuyper, hoogleraar aan de Vrije Universiteit in Amsterdam, een tweede exodus van orthodox-gelovigen uit de hervormde kerk plaats: de Doleantie. In Scharnegoutum ontstond ook een ‘Dolerende Gemeente’, terwijl er eigenlijk weinig reden toe was. De hervormde predikant was immers voluit rechtzinnig. Maar er was meer aan de hand in het terpdorp. De christelijke gereformeerden hadden op de hoek van de Legedyk en de Sint Martensdyk een nieuwe kerk gebouwd. Het perceel lag echter binnen een straal van tweehonderd meter van een ander kerkgebouw, te weten de hervormde Martenskerk. Dat ging

tegen de wet in, maar het gemeentebestuur was bereid ontheffing te verlenen.

De hervormde kerkenraad, met veeboer Pier Santema als voogd in haar midden, zette de hakken echter in het zand – en stond sterk. De hervormde kerk was namelijk erfverpachter van het bewuste perceel. De christelijke gereformeerden wilden de erfpacht afkopen en waren bovendien bereid een schadeloosstelling te betalen. Maar de hervormde kerkenraad was onverbiddelijk: afbreken die kerk. Dit ging nogal wat hervormde lidmaten te ver en het heeft er alle schijn van dat ze vooral daarom met de Doleantie zijn meegegaan. Vrijwel meteen ontstonden banden met de christelijke gereformeerde gemeente. Christelijke gereformeerde ouders stuurden hun kinderen niet langer naar de christelijk-nationale school aan de Legedyk, maar naar de door de Dolerenden opgerichte gereformeerde school aan de Ald Dyk. Het gevolg was dat de school aan de Legedyk een exclusief hervormde signatuur kreeg.

De betwiste christelijke gereformeerde kerk moest in 1890 op last van de rechter worden afgebroken. De Verenigde Christelijke Gereformeerde en Dolerende Gemeente ging onmiddellijk tot herbouw over: aan de overkant van de Legedyk, nóg dichter bij de Martenskerk. Weer tekende de hervormde kerkenraad protest aan, maar haar bezwaren werden nu van tafel geveegd. De strijd ging door en verhardde zich. De hervormde kerk bezat een flink aantal huizen en ging ertoe over christelijke gereformeerde en dolerende huurders op straat te zetten. De geschiedschrijver van Scharnegoutum, Tsjitse Santema, een achterkleinkind van kerkvoogd Pier Santema, concludeerde een eeuw later: ‘De sfear yn it doarp is nei dizze rûzige jierren alhiel ferpest.’

Het lijkt niet te veel gezegd: Willem Tsjitses Santema, tweede zoon van Tsjitse en Gerbrig Santema, die sinds 1909 boerderij Swettehiem aan de Rijksstraatweg bewoonden, groeide op in een dorpsamenleving die een scherpe scheidslijn tussen hervormden en gereformeerden kende. En we mogen er gerust aan toevoegen: dat heeft hem getekend.